

sen, amelyen Veres Péter is részt vett, meg is látogatta Németh Lászlót: „Én meghatoltan öleltem át; mégiscsak a pályatárs szállt le hozzám a hatalom elérhetetlen magasából. Vagy egy órát maradt, viselkedése a régi, közvetlen volt: amikor elmondtam, hogy vártam ott benn a tarkólövést, még egy nála ritka, gyöngéd, szinte gyermekszerű mozdulatot is tett a kezem felé [ami felerészben bizonyára a „rémlátó képzelet” megkínzottjának szólt – DM.], de amit mondott, azt nem lehetett félreérteni. Ő nem az az ember, aki valakin segíteni tud. Őt is csak az védi, hogy a parasztság mögötte van. A gyűlés után járt a rendőrségen: megmondta nekik, hogy az írók dolgában ügyis Pesten döntenek majd, kár beleavatkozni. Ennél többet azonban nem tud az érdekekben tenni. Ami énvelem történik: a sors, nem lehet mást tenni, el kell viselni.” (VÁSÁR-

HELYI ÉVEK. In: HOMÁLYBÓL HOMÁLYBA II. köt. Bp. 1979.)

Ilyen előzmények után, innen, Békésről kerekedett föl, 1945. szeptember 2-án, vásárhelyi új otthona felé, ahol aztán ez a Veres Péternek szánt számvetés a fogalmazófüzetébe került. Mindannyiunk életének objektív tragédiája, hogy a sok „rémlátás” közt megbúvó egyetlen „remény”; Németh László várakozása, miszerint az öntudatos magyar progresszió „a különböző gyarmatosítási csoportokkal értelmes szó” tud majd váltani, s a különböző népek és hatalmak „legigazabb érdekeit” tudja „a mienkkel összeegyeztetni” – ez a 45-ben reálisnak tetsző remény bizonyult aztán a legnagyobb illúzióknak az elmúlt negyvenöt év magyar és kelet-közép-európai történelmében.

NÉMETH LÁSZLÓ – VERES PÉTERNEK

Levélfogalmazvány, valószínűleg 1945 decemberéből

Első leveled elől kitértem; most újra írsz, s hallgatni lustaság vagy gyávaság lenne. Megértem kíváncsiságot. Utoljára Szárszón hallottad a véleményemet. Azóta közel három év telt el, s milyen! Érdekes lehet egy pillantást vetni az otthagyt s az eseményektől [olvashatatlan] műszerre; mit jegyzett föl s mit mutat e három évről, mely neked is történeti szerepet juttatott.

Nem tudom, elolvastad-e mostanában azt az előadást.* Akik ismerik, biztosan igazat adnak rossz sejtelmeinek. Én legalább gyakran hallok olyasmit, hogy mindenben igazam lett. Mit kötöttem én ott a lelkekre? Hogy a „fölszabadulás” valóban a magyar nép folszabadulása legyen. Ma sokan látják úgy, hogy burkolt gyarmatosítás lett. Arra figyelmeztettelek, hogy az ország fele, de inkább kétharmada kispolgár; ne felejtsetek ki, ne nyomorítsátok meg őket idejétmúlt szocializmussal. A választások bebizonyították, hogy nem kétharmad, de háromnegyed; az a helyes szám (a kisgazdapártot az ő tiltakozásuk dagasztotta fel s az ő – – – a szociáldemokrata s a paraszti [ol-

* Az 1943-as szárszói találkozón elhangzott előadást. (A szerk.)

vashatatlán szavak)); s ezzel a hasznos munkás többséggel a mai országvezetés nem tud mást kezdeni, mint a reakció felé nyomni vagy mesterségesen proletarizálni: azaz tönkretenni a nemzeti vagyont. A kegyetlenség is bevett szokás lett országunkban; a szörnyű tudatot, hogy míg mi eszünk és alszunk, másokat gyötrünk, lassan meg kell szoknunk – s a gázkamra, melyet az inflációval készítettek: elsősorban a velük érző magyar értelmiséget sújtja, mert hiszen az az értelmiségi, aki a Habsburg-restaurációt szolgálta, Szekfüvel az élén teljesen átmentette magát.

Mindez azonban nem is történhetett másképp, s jóstehetség helyett (mely különben is a legutolsó tehetség) én inkább malíciával gyanúsítom magam: intelmeimbe ketrecül az elkerülhetetlen állítottam elétek megtorlásul, hogy lehangyatosok. S ha bámulok valamit, hát nem azt bámulom, ami jóslataimból bevált, hanem ami be nem vált. Mert ha több nem is, a fontosabb ez: az én rémlátásaim éppoly tévesek voltak, mint a ti reményeitek. S amit valóban fogunk s becsülnünk kell, nem a magyarság szerencsétlensége, hanem hallatlan szerencséje.

Egy gyarmati népnek (amilyen a magyar) egyetlen reménye: hogy ezt tudja – van néhány tucat embere, aki helyzetét érzi, s a szabadulás módjait keresgéli. Az elmúlt években semmi sem lett volna könnyebb, mint ezt a tudatot a vak órjás fejéből kitépni s a magyar gyarmatosítást (ezt a négyszázados munkát) befejezni. 1939-ben a természetes az lett volna, hogy Csehország után a németek Magyarországra jöjjenek be. Itt nyitott és fölvirágozott kapu várta volna őket, mi nem lettünk volna casus belli, a Nyugat odaadott volna nekik gyarmatul. Hol lennénk mi, s hol a magyar nép, ha Hitler nem a háborút akarja? 41-ben a nyilasok végezték volna el kiirtásunkat, ha (mint az ő szempontjukból ésszerű volt): őket ültetjük kormányra. Egy millióval több magyar halott – és egyetlen író sem: ezt jelentette volna ez az uralom. S ami sokaknak a legnagyobb csalódás volt, nem az oroszok voltak-e 44-ben szerencsénk neve? Ha az oroszok olyanok, amilyeneknek mi képzeltük őket, ha meggyőződésünk jobban érdekli őket, mint zsebóránk, ha elitünket hurcolják el gyáraink és munkásaink helyett: válthatunk-e most egymással levélet? Azerók fészült egyensúlya, mely 1935-től 1942-ig kényszerített, és megengedte, hogy a magyar sorskérdéseket átgondoljuk, hallatlan szerencsénkre tovább tart. Az oroszok és angolok közt – szinte a senki földjén – a diktatúrának demokráciává kellett álcáznia magát; az egyeduralom pártokat szült, s a pártok, nyakukra tekert kötéllel, mégiscsak élnek, s szoknyájuk redői közt az elhallgattatott magyar irodalom, vele a magyar helyzetérzés is, s sok-sok magyar ember is meglapulhat. Hogy mi lesz a vége a halálos bújócskának: azt természetesen nem tudom.

[Hiány a kéziratban.]

... s hogy áldemokráciánk még valódi demokráciává is válhat, melyben küzdhetünk a magyarság mellett – nem megritkult és megrendült gyarmatosítóinkkal.

Mennyire használta ki ezt a szerencsét a Nemzeti Parasztpárt? Én a ti hibátokat már Szárszó előtt láttam: ti politikusok akartatok lenni, s a politikáról azt hittétek, hogy taktika. A vízipólóban „abstoss”-nak nevezik, amikor valaki egy másik játékos testéről rúgja el magát. Nos, ti rólam, a régi bajtársról vettetek abstoszt balra – már láthatjátok, hogy kik felé. S nemcsak rólam – a magyar irodalom nagyobb felét feláldoztátok: csak hogy a beállt változásokban possibilisek maradjatok. Pedig hát akármi választ el titeket Kodolányitól, Sinkától – mégis milliószor közelebb estek hozzájuk, mint Horváth Zoltánhoz vagy Révaihoz. Tudom, hogy ez téged illet a legártatlamból – Illyés, akit én abban a tudatban bűjtattam, hogy elsőül fog kiszolgáltatni:

hevesen védte az írókat, Kovács Imre, akit hóhérhajlamokkal gyanúsítottunk: Féja megmentője lett, Nagy István is csak könyveinket zúztatja csontunk helyett. Én tehát (ha érzékenységet meg is kínoztátok) inkább hálával fordulok felétek: a Parasztpárt alapvető botlását mégis ott látom: amikor írótársaitokat, akik nagyon is szívesen tartottak volna veletek, régi ellentétek felhányyásával idegenek kívánságára a hajóból kiraktátok. Ezen az sem változtat, hogy (midőn) később beszédteek – vagy ahogyan ma mondják: becsempésztétek. Mert hisz nem gonosszaggal, hamis versennyel vádolkak benneteket, egyáltalán nem vádolkak – inkább reflexeitekben igyekszem a hibát kimutatni.

Az ostrom utáni hetek poklában az első reménysugár az volt, hogy van egy párt, a Nemzeti Parasztpárt, s az, hogy ti vagytok öten. Én addig azt hittem, hogy titeket a Kommunista Párt kirakatmagyarjaiként foglak viszontlátni, s ez külön otthon reményét keltette fel egy olyan világban, amelyből, azt hiszem, végképp kizártak. Ebben a magyar értelmiség leghűbbjei így voltak veletek – s én most az ő zavarukat próbálom tükörül tartani a ti bölcsességetek elé. A magyar politika ma természetszerűen hazug. Kis népeknél ez egyelőre úgy látszik: kényszerűség. Tele van a szánk demokráciával, s burkolt diktatúrában élünk, van egy kormánypártunk, mely kisebbségben van, s alkotmányosan rendelkezik minden hatalommal, s van többségi ellenzéki pártunk, amely vezetőinek a kormány rendelkezésére szabad bocsátaniuk az ellenzéki ország szavazatait. Ebben azonban lassan mindenki kiismeri magát, tudja, min mit értsen. A Parasztpártról azonban senki sem tudja, hogy mit tartson. Legszabatosabban író íróink a legködösebb politikusaink. Az emberek – s nem ellenségeiteket, hanem olvasóitokat értem – körülbelül így gondolkoznak rólatok. A Parasztpárt vezetői azt mondták a kommunistáknak: a magyar parasztság és értelmiséghez ti mint kommunisták nem férhettek hozzá, bízzátok ezt ránk: mi mint külön párt, hozzá „paraszt” és „nemzeti”, megszerezzük nektek a lelkeket. A népnek és értelmiségnek pedig ezt mondjátok: „Az ország ma a kommunisták kezén van; párthoz csak az ő segélyükkel juthatunk, de abban *nektek* csinálunk pártot.”

De fogadjuk el, hogy ez csak így történhetett, csak így juthattatok párthoz. Azt, hogy a párt két arcából melyik az igazi: ti magatok sem tudhatjátok: mert öten vagytok, s ha egyiketek az átjátszást, másikótok a kijátszást hangsúlyozza. Így elsősorban magatokat misztifikáljátok – mert nem lévén világos karaktere a pártnak, még természetes hveitek is elállnak mellőletek. Akik a nyilasokkal szemben álltak, attól félnek, hogy a kommunisták mostani nyilasai – éppen csak a nyilukat lövik ki kelet felé; ezek tehát nem akarnak rajtatok át közvetve hazaárulás bűnébe esni –, akiknek pedig nincs ilyen aggályuk, azoknak természetes helyük úgyis a Kommunista Párt. Ez a zavar annál súlyosabb, mert nem találkoztam még értelmes magyarral, aki ne a ti pártotok *helyén* keresné a nagy magyar radikális párt körvonalait. A Kisgazdapárt egy konglomerátum: a legkülönbözőbb emberek hada, akiket a magyar nép „nem”-e a parlamentbe bevett. Egy kicsit kell fordulniok az időknék: s egy Bethlen István-féle ravasz ember akár MÉP-et is szervezhet belőle. A munkáspártoknak viszont még ezután kell magyar munkáspártokká lenniök; egyelőre a gyarmatosítók kesztyűi. A magyar radikalizmus, mely irodalmunkban hetvenéves vívódásából bontakozik ki, mégiscsak a ti tájatokra húzódik. Ez az oka, hogy a gyarmat nem balról jobbra vagy jobbról balra harcol azért, hogy kié legyen a magyar, hanem lentről fölfele – egy gyarmati nép felszabadulásáért –, s a ti tájékokra kell húzódnia vagy legalábbis pillantania. Helyeteknek ez a vonása az, amely nem engedte pártotokat szétolvadni, e mellett tar-

tanak ki a parasztság, de a Bibó Istvánhoz hasonló fényes intellektusok is. Ehhez ragaszkodom (annyi egyéni fájdalom ellenére) én magam is.

A kívülről néző tehát ezt mondja eddigi szerepetekről. A szerencse lehetővé tette, hogy egy nép legjobb írói politikai pártot alapíthattak; a nemzet java is erre húzott; de ők politikai bölcsességből – előbb legjobb szövetségeseit segítettek hűvösre tenni, azután a közfigyelmet riasztották el – szavazóikat hajtották el maguk mellől. Az igazságot rendelik alá a bölcsességnek, s magukat rendelték alá az idegeneknek. Ezzel szemben ti azt mondhatjátok: a magyar bizonyos tudatot csak ennek az árán lehetett megmenteni a kioltástól; a magyar írók másik felét, amely maga ítélte halálra magát, megmentettük; a magyar radikalizmusnak csak így tudtunk a jövő felé szerény, de nagy jövőjű kireplítő fészket teremteni. Az, hogy vagytok, vagyunk és vitatkozhatunk: a mi bizonyítványunk. Azt hiszem, meddő lenne a vitát folytatni, mert hisz egy ilyen vita csupa „volna” körül folya.

Mindkettőnket a jövő érdekel – nem a már elkövetett hibák, hanem azok, amelyeket ezután nem szabad elkövetnünk.

Első tanácsom: szabadítsátok fel magatokat, hogy a népet is felszabadíthassátok. A Parasztpártnak világos, egyenes politikát kell folytatnia. Az, hogy Te vetted át a párt vezetését: helyes. Emlékezhetsz: akkor Te voltál az én jelöltem, amikor mostani vezetőrsaid még cikkeket írtak ellened. A Turul dobogóján, a FALUSI KRÓNIKÁ-ról szóló bírálatomban: már mindig terád mutattam, mint a magyar radikalizmus vezérére. Te vagy az, akinek még ki sem kell nyitnia a száját, csak föláll, s már jelent valamit. A parasztság: magát láthatja benned; a munkásság: a marxistát; az értelmiség: a magyar észjárását, a nemzeti géniuszt. A politika lejárato malma, a Parasztpárt gyenge első éve téged őrzött meg leginkább. A becsületesbe vágót nem hallottam rólad; sőt a tulajdon pártod hibáival sem azonosítanak. Úgy érzik: a párt a hüvely, s minden másképp fordulna, ha abból kihúznák Veres Pétert. Húzd ki tehát; használd ki egyéniséged sugárzását, túl pártod határain is.

A Parasztpárt sokkal kisebbre zsugorodott – s az ország jobban be van szervezve már –, semhogy belső duzzasztásától sokat (bár abbahagyni nem szabad) lehetne remélni. Én inkább az élesztő szerepét szánám neki, amely kicsiny, de az egész kenyeret átterjeszti. A magzatban vannak úgynevezett „összervezők” – a többi sejt elrendeződését irányítják. Tedd ilyenné a Parasztpártot a magyar demokráciában. Ehhez azonban az szükséges, hogy a Parasztpárton kívüli magyarsággal élő kapcsolataitok legyenek; hogy a látható Parasztpártot egy láthatatlan szervezetbe ágyazzátok, amelynek határa az egész magyar nemzet lehet. Erre jó lépés volna a valódi magyar irodalom; a régi márciusi front egységét megteremteni, s ezt a múlt tévedéseit felszámoló nyilatkozatban a nemzet tudomására hozni. Ezzel három dolgot érnétek el: függetlenségét, a nemzet bizalmát, látná, hogy értékei együtt vagytok, s túlnyúljátok párt-héjakokat.

Kapcsolatokat kellene [olvashatatlan] más pártok magyar és radikális érzésű elemeivel. Nem gyorsan kipattanó fúziós tanácskozásokra gondolok, hanem lassan érő baráti érintkezésre, amely a másik három pártban választja el lassan a hozzánk tartozókat. Én nem ismerem elégsé a mai életet, de hallom, hogy a Kisgazdapártban Kiss Sándor körül, aki a mi neveltünk, jó negyven-ötven képviselő hallgat; a szocialista pártban Takács Ferencet emlegetik így az itteniek. Hogy a Kommunista Pártban van-e megfelelő csoport, ti tudhatjátok, de Bibó István nagyszerű cikke A DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁ-ról, úgy látszik, ilyen feltét. Abból kell kiindulnunk, hogy mind-

egyik párt jó párt – ha a magyarok alulról fölfelé beveszik. Gyarmaton ugyanis csak egy harc folyik: a gyarmatosoké és a gyarmatiaké. S ha hatalmi téren lapítanunk kell is: mutassatok önállóságot ideológiai téren. Valóságos szégyen, hogy egy párt, épp az írók pártja – s az szinte egyetlen gondolattal sem járult hozzá, hogy a szocializmus elmélete s a magyar helyzet közt kapcsolatot [olvashatatlan szó]. Bibó István az egyetlen komoly politikai írója. Ő ugyan nem paraszt [olvashatatlan], de annak semmi jele, hogy a Parasztpárt az ő írásait a magáévá tette volna. Én itt megint a múlt századi szocialista elmélet tarthatatlanságára figyelmeztetek. Azok a klasszikus osztályok, amelyek munkásság, parasztság, középosztály stb. – Magyarországon nincsenek. Magyarországon munkás, paraszt és középosztályi mezben járó kispolgárok vannak – s az alatt egy 10-15% mindenre kapható cigány elem, amelyet mindenki arra használ fel, amire akar. Borzasztó veszély: ezt a kispolgárságot a szociológiánkból kihagyni. A fasizmus csak azért volt lehetséges, mert ezek, életükben fenyegetve, az első kéznél levő elméleten kaptak, amely őket igazolta. Ez a réteg ma Magyarországon egyre inkább makacs reakció lesz. S ha megjön az európai változás – amelyre számít –, megint odaadja magát a legsötétebb erőknek is. Foglajjátok bele ezeket a szocializmus oltalmába. Győzzétek meg őket, hogy nem megsemmisíteni, proletarizálni akarjátok őket, hanem önállóságukat egy nagyobb rend védelmében részesíteni. A szövetkezeti rend kiépítéséről volna szó. Parasztságunk makacsul szemben áll a szövetkezetekkel. Az új gazdák azt követelik: hordják szét utolsó tégláig a majorokat, így akarják biztosítani magukat, hogy sem az urak nem jönnek vissza, sem kolhozba nem terelik őket. Értessétek meg velük, kényszerszövetkezetek jobbságával szemben mi a szabad szövetkezetekből fölépült társadalom, amelyben kívülálló maradhatsz, de mint beszerző, értékesítő és termelő is: a nagybirtok, a nemzetgazdaság előnyeit is élvezheted. Ha a termelőszövetkezetek iránti félelmet nem lehet legyőzni: a beszerző és értékesítő szövetkezeteknek az idő is kedvez: hisz ez kapcsolná ki a parazitizmust, a kereskedelmet. Békéscsabán szenes boltjuk van a pécsi bányászoknak. Miért ne nyithatnának így boltot Debrecenben a Bocskay-ker-ti gazdák, vagy Pesten a Pest környéki parasztok? A szövetkezeti szervezkedés így egyszersmind gyarmati harc is: gazdasági autarkijája (amint azt Gandhi felismerte) elvágja a gyarmatosítók szívócsőpjait. Ijesztő: hogy a kultúrát, épp amikor hatalomra jutottatok, hogy kicsavarták a kezetekből. A Horthy éveiben nagyobb volt az emanciációtok, mint most. A számító írók értékesebb felét hidegre tették, a másik felc: politizálgat, fecsérli idejét. Folyóiratotok nincs, ami a ti cégéretetekkel indult, újságíró lassan nem is lesz már, színpadunk tíz év előtti állapotunkba esett vissza, a kultusz-minisztérium állítólag a tietek, de még egy ötlet sem röpült fel belőle, ami a gyarmati magyarság érdekét szolgálná. Minthogy semmitek sincs – az egésze csinálhatok tervet. A gyarmati nép pártja vagytok – a műveltségét igyekezzetek táplálni. Ehhez kell egy folyóirat, mely ébren tartja a magyar tájékozódást, helyzetérzést, s fölcsiholja az elalvó vidéket. Egy kísérleti színház, amely megmutatja a különbséget a magyar és az import irodalom közt, s ellátja a vidéki műkedvelő köröket. A pártok vidéki gócait ne műkedvelő körök, hanem műsoros estek tartására kötelezzétek. Ezeknek a számára a központ csináljon műsorterveket. Ezeknek az estéknek ne legyen pártszaga, mint írók s nem mint politikusok lebegjetez az esték felett. A Parasztszövetség ezen a téren jórészt jó munkát végzett: mért ne csinálhatátok együtt? Csak mert az *oszolj meg és haggy uralkodni magadon* a magyarokra kötelező? Az iskolán kívüli népoktatásnak az élén a ti emberetek áll.

S most a tanácsok után, most nézzük a kalácsot. Ezt ajánlom – de mi az, amit adni tudok? Akik ebben az utolsó két évben nem beszéltek, mielőtt szóba ereszkednének: be kell mutatkozniuk. Azt írod: sokat kellett ebben az esztendőben szenvednem. Hát ez igaz. De a szenvedés nem volt terméketlen. Sok minden lemaródott rólam, s bár a marás néha esztelenül fáj – ami visszamaradt; úgy érzem, több, jobb, harmonikusabb is, mint amit marni kezdtek. A Törökvész úti ház: rom. Ezzel egy börtön szakadt le rólam. A sors feltörte rajtam a kérget, amelyet én nem hiúságból, hanem szeretetből nem tudtam feltörni. A családommal is befejeződött az évtizedes harc: szétválasztottuk a kétféle hatáskört, a két világnézetet (amelyről most a szegénységben derült ki, hogy sohasem lehetett volna összerázni), s megőriztük a megbecsülést és a szeretetet. Én gőgömet helyeztem abba, hogy olyan selyemhernyó legyek, aki mindenkinél több selymet ad, és kevesebb levelet eszik. Az én arisztokratizmusom: Buddha királyfi: aki királyságát elhagyva egy tálacskába gyűjti a fellahok ételét, s közben – vallást alapít. Most valóban így élek, s ez [olvashatatlan]. Feleségem átvette vagyonnunk roncsait s a négy gyermek gondját, s most éli hőskorát; s én követem a magam törvényeit. Ez a fölszabadulás: egészségemet is visszaadta. Egy éve jöttünk el Budáról, s én tizenöt kilóval vagyok nehezebb. Egész mókás, ennyit híztam az üldözöttségben. Lassan: a magyarsággal is rendeződik a viszonyom. Ez volt a legnehezebb – nem ellenségeim, hanem volt barátaim miatt; s kivándorlás és élve eltemetkezés közt egész az utolsó időnkig rezgett ösztöneimben a delej. Mert aki gyarmati néphez köti dolgát, annak nemcsak minden éldíját kell maga ellen ingerelnie: de a gyarmati erkölcs is hátában. Akikért küzd: jóformán nem is értik a harcát; egy kis biztatásra hátulról is megdobálják. De épp ez a szép. S ha ide jutottam... tulajdonképp csak azért jutottam ide, mert ezt kerestem. Nem Gandhi volt-e a világ hangos forradalmárai közt az egyetlen, aki megdobbantotta a szívem?

Mindez persze csak leírva ilyen nyugodt és fölényes: amúgy napról napra változik és áramlik. Az azonban biztos (ezt az állapotot már ismerem), hogy az életemnek egy versszaka kezdődik; olyasmi, mint amikor a *Tanú* vitorláját megindítottam – vagy a KISEBBSÉGBEN-t elkövettem. Talán épp a kettő szintézise az, amire készülök. A *Tanú*-ban az európai lehetőségeit jártam meg – a KISEBBSÉGBEN óta a gyarmati sors mélysegeit, s most ez következik: a magyar sorsban (a gyarmati népek szabadságharcához) az európai művelődés távlatait kitágítani. Ez oly nagy feladat, hogy kitérített belőle semmiért nem engedem. Nem vagyok hajlandó például előadásokat tartani, még ha meg is [a mondat befejezése hiányzik].

Negyvenöt éves korára az ember kiismeri magát. Én akkor működtem a legjobban: ha mint műszer (persze meleg és lelkes műszer) ketyegtem a nemzet kezében, s akkor követtem el hibát: ha valami sereglésbe beleelegyedtem. Egy műszernek azonban szigetelésre van szüksége; a *közeli* vasak összevissza kavarják, ami a távoli irányt biztosan mutatja. Ítéld meg magad: nyújt-e ilyen szigetelést egy pesti dobogó? S lehet-e más, mint botrány – az én igaz ketyegésemből?

De mindaz, amit itt lenn csinállok, a rendelkezésekre áll. Az elkészültet a legszívesebben neked küldöm fel, te megmutathatod Illyésnek, s ketten dönthetitek el: mit használhattok – a magam neve vagy álnév alatt-e? Így mind a kétféle szemrehányást elkerülhetem; azt is, hogy elhúzódok, s azt is, hogy jelenlétemmel bajt szerzek. Egyelőre a *Sarlón* kívül természetesen helyetek sincs a munkáim számára. De ha a folyóiratotok s a kis színházatok megindul: lesz. Most épp két munkán dolgozom. 1) GYARMATI NÉP EURÓPÁBAN címmel olyanféle sorsképet készítek, mint a MAGYARSÁG ÉS EU-

RÓPA volt. Része folyóiratban is közölhető lenne. A könyv egyes tételeit külön tanulmányokban szándékozom fölnagyítani; itt már a ti kívánságaitokat is figyelembe vehetem. 2) Könyvnapra három új színdarabomat szeretném kidolgozni (SÁMSON, EK-LÉZSLIA-MEGKÖVETÉS, SZÉCHENYI), tető alá hozni. Ezek már az új világ gyümölcsei, s a Misztótfalusról szóló alkalmasabb lenne színháznyitóul a tervbe vett PAPUCSHÓSNÉL. Régibb, kiadatlan, részben elveszett darabjaimon is dolgozom – foglalkoztatnak –, új szakomnak, úgy látszik, a dráma lesz vezető műfaja – ha megmaradok, úgy érzem, magam is el tudnék látni egy kamaraszínházat műsorral, csak legyen, aki nézze. Részvételt a próbákon nem ígérhetek, de részletes utasításokat igen.

Oly szerepet, amelyhez testi jelenlétem szükséges, nem szívesen vállalok. De ha Debrecenbe vagy Sárospatakra egy komoly, hosszabb nyári egyetemet tudtok összehozni: azon tarthatok húsz-harminc előadást a magyar romantikáról. Erről azonban két hónappal előbb kell tudnom.

A mostani időknek a legnagyobb nyomorúsága, hogy ki sem tudja dugni a fejét a napok nyomora [olvashatatlan]. Szereplői maguk is hatalmasat kacaghatnának, ha öt-hat évvel ezelőttről nézhetnék magukat, amint örült dervisként forognak egy-két makacs és hamisan használt szó körül (mint demokrácia, reakció stb.). Ne kívánjátok, hogy én is beálljak ebbe a kerengésbe. Az én hivatásom inkább az lehetne, hogy egy kis huzatot adjak a szellemi életnek. A munkamegosztás ez lehetne köztünk: te fogd össze s vezesd a menthető magyarságot, én pedig megvívom majd szabad-ságharcát a szellemben.

Amikor Békésre lekerültem: tele volt a fejem füsttel és rommal, s az első kérésem az volt: hol segíthetnék. Az utolsó évben lányaink tanítása volt a zsongító szerem; tanítani akartam ott is: s azonnal jelentkeztem a gimnáziumba. De csak idén őszre kerültem dobogóra. Illyés akkor olyasmivel biztatott: hogy eredményeim tán az egész magyar közoktatás keringéseibe is belekerülhetnek, katedra álma is fölmerült. – Ezen most mind túl vagyunk. A gyarmati nép képviselőjének itt nem befolyás, katedra – csak az árulásért járna.

A legfontosabb természetesen az lenne, ha a különféle gyarmatosítási csoportokkal értelmes szót lehetne váltani. 18-ban egyszer már elbuktunk azon, hogy nem a magunk ösztönével s így nem is magunk csináltunk forradalmat. Huszonöt év minden szenvedése s visszamaradása ebből eredt. Most megint: pokoli szenvedéseket vetünk. Az kétségtelen, hogy nemzetközi viszonylatban ők mindig fölöttünk lesznek, s ha mukkanunk, mind mélyebbre taszíthatnak, de az is kétségtelen, hogy az ő helyzetük is egyre elviselhetetlenebb lesz. Én sosem tárgyaltam úgy idegen néppel, hogy ne annak is a legigazabb érdekeit próbáltam volna a miénkkel összeegyeztetni. 39-ben ezt írtam [az idézet hiányzik]. 45-ben ugyanezen az alapon kellene tovább tárgyalnunk. A modus vivendit keressék, s ne az uralkodást. Ne gyarmatosítani akarjanak, hanem a szabad Magyarországon helyet kapni. S ha ezt olyan írók pendítenék meg, kellő helyen, akiket nem írtak föl fekete könyveikbe – én úgy hiszem, biztonságot számukra nem a maguk uralma hoz, hanem az autochton, belülről fejlett magyar radikalizmus.